

I. STUDIA I ROZPRAWY

ZBIGNIEW KWIECIŃSKI

*Dolnośląska Szkoła Wyższa
we Wrocławiu*

CZY PEDAGOGIKA POLSKA MA SWOJE WIELKIE PYTANIA?

ABSTRACT. Kwieciński Zbigniew, *Czy pedagogika polska ma swoje wielkie pytania?* [Does Polish Pedagogy Have its Great Questions?]. *Studia Edukacyjne* nr 48, 2018, Poznań 2018, pp. 7-22. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2018.48.1

The sources of the great questions of Polish pedagogy originate in the canon of eminent pedagogues of the interwar period, in the development blocks of our collective consciousness, in the dynamic cultural and developmental transformations on a global scale, and in the strong connections of pedagogy with its fundamental sciences.

Key words: great questions of pedagogy, their historical and cultural sources, connected with fundamental sciences and internationalization

Problem ten postawił Roman Schulz w niewielkiej książce zamykającej jego wykłady z podstaw pedagogiki (*Szkice z pedagogiki ogólnej*, 2016). Jako przykład takich wielkich pytań pedagogiki podał tematy czy hasła kolejnych ogólnopolskich zjazdów pedagogicznych organizowanych przez Polskie Towarzystwo Pedagogiczne i kolejne wyższe uczelnie.

Sądzę, że źródeł dla stawiania wielkich pytań pedagogiki jest kilka. Wychodzą one z prób przekroczenia kanonu naszej dyscypliny, z wyzwań dynamicznych zmian w skali globalnej, ze świadomości blokad tkwiących w naszej zbiorowej podświadomości, a także z inspiracji teorii dyscyplin podstawowych, ale nie leżących w polu dyscyplinowym pedagogiki, z humanistyki i kultury współczesnej.

Przekroczyć kanon

Polska pedagogika współczesna ma swoje mocne fundamentalne dzieła, bez znajomości których nie można absolwenta studiów pedagogicznych, czy kogoś, kto zyskał stopień doktora, doktora habilitowanego, czy tytuł profesora z zakresu pedagogiki nie mając magisterium z niej, uznać za wykształconego pedagoga. Niestety, powojenne losy profesorów pedagogiki i studiów pedagogicznych były bardzo trudne i zmienne; niektórych wielkich profesorów pozbawiano pracy akademickiej, zabraniano prowadzenia zajęć, na większości uniwersytetów zamykano ten kierunek studiów, potem cyklicznie wznawiano i zamykano. W efekcie, na czele zakładów, katedr i instytutów pedagogicznych odradzających się po roku 1956 lub później stanęły osoby bez należytego przygotowania właśnie w dziedzinie pedagogiki, przybysze z innych dyscyplin, działacze społeczni, osoby zasłużone politycznie. Efektem tego są masy absolwentów pedagogiki, a nawet nauczycieli akademickich ze stopniami i tytułami naukowymi, którzy nigdy nie zyskali rzetelnego wykształcenia w podstawach tej dyscypliny.

Tymczasem, „wielkie pokolenie” profesorów urodzonych w latach 80. XIX wieku, a wydających swe podstawowe dla naszej dyscypliny dzieła po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku, stworzyło ów fundament, który można uznać za kanon dyscyplin, którego gruntowna znajomość jest warunkiem *sine qua non* uzyskania tożsamości i statusu wykształconego pedagoga. Do grona twórców tego kanonu pedagogiki należeli: Sergiusz Hessen, Bogdan Nawroczyński, Józef Mirski, Zygmunt Mysłakowski, Helena Radlińska, Henryk Rowid, Kazimierz Sośnicki, Stefan Szuman, a także socjolog Florian Znaniecki. Tym wybitnym pedagogom poświęcił swoje znakomite monografie analityczne Lech Witkowski. Do tego grona wielkich „ojców założycieli” podstaw polskiej pedagogiki dołączyli młodszy pokolenie: Ludwik Bandura, Karol Kotłowski, Stefan Kunowski, Romana Miller, Wincenty Okoń, Bogdan Suchodolski i Stefan Wołoszyn. Do rzetelnego opanowania podstaw pedagogiki wystarczy wybrać jeden z systemowych ujęć pedagogiki, czy to: S. Hessa, Bogdana Nawroczyńskiego, Zygmunta Mysłakowskiego, Kazimierza Sośnickiego, czy Karola Kotłowskiego. Ci wielcy uczeni funkcjonowali w różnych środowiskach akademickich i każdy z nich stworzył systemowy wykład naukowy z pedagogiki.

Dla mnie pięcioksiążę Kazimierza Sośnickiego był podstawą wykształcenia pedagogicznego (*Pedagogika ogólna, Istota i cele wychowania, Dydaktyka ogólna, Teoria środków wychowania oraz Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*). Przedmiotem badań K. Sośnickiego były wielkie systemy pedagogiczne i dydaktyczne, ich różnice i powiązanie, a rezultatem tych studiów był kompletny system pedagogiczny samego K. Sośnickiego, otwiera-

jący drogę do samodzielnego myślenia pedagogicznego i własnej twórczości naukowej. Jeśli dodać do tego monografię tegoż autora *Podstawy wychowania państwowego*, to zyskujemy przejrzyste, spójne i płodne „narzędzia” teoretyczne dla metaanaliz zaciekłych sporów politycznych, dotyczących także oświaty i wychowania w latach międzywojennych, które z całą gwałtownością odżyły w drugiej dekadzie XXI wieku.

Podobnie dzieła Sergiusza Hessena dostarczają nie tylko wiedzy w zakresie podstaw pedagogiki współczesnej, a także analizy podstawowej „dwoistości”, jak napisze potem L. Witkowski, sprzeczności i jedności w wychowaniu, wprowadzają do myślenia o kształtowaniu nowoczesnego systemu oświaty, ale też dają instrumentarium do naukowych analiz burzliwie rozwijającej się pedagogiki i oświaty w porewolucyjnej Rosji, które budziły wielkie zainteresowania pedagogów zachodnich. Do tego jeszcze S. Hessen, podobnie jak S. Szuman i S. Kunowski, wprowadził do naszego myślenia o wychowaniu problem dostosowania kształcenia i wychowania do etapu rozwoju dzieci i młodzieży. Jego słynna typologia faz rozwoju (od anomii, poprzez heteronomię, do autonomii) wyprzedziła znacznie późniejszą teorię stadiów rozwoju moralnego L. Kohlberga, tak ważną w rozumieniu i badaniu procesów oraz stanu wychowania, jak i tworzenia podstawowych zasad wychowania.

Ogromne dzieło profesora Stefana Wołoszyna z dziedziny powszechnej oraz polskiej oświaty i myśli pedagogicznej wraz z tomami źródeł jest nie do pominięcia w wykształceniu pedagoga.

W szeroki kontekst społeczny i kulturowy kształcenia, wychowania i uczenia się wprowadzają dzieła Heleny Radlińskiej i Floriana Znanieckiego. Zdecydowanie poszerzyły one rozumienie i badania kształcenia, wychowania i uczenia się jako urabiania głównie szkolnego, miały i mają ogromny wpływ na rozwój badań w pedagogice społecznej i socjologii wychowania.

Moje pokolenie i następne, młodsze od mojego, także stworzyło dzieła i prace, które współcześnie weszły już do owego kanonu, zwłaszcza w zakresie filozofii wychowania, pedagogiki krytyczno-emancypacyjnej, psychologii rozwojowej, socjologii wychowania, pedagogiki społecznej, pedagogiki kultury, porównawczych studiów nad alternatywami dla wychowania tradycyjnego oraz nad ruchem szkół autorskich, studiów kulturowych nad rolą wychowawczą kultury popularnej i polityki, studiów nad wychowaniem w poszczególnych fazach rozwojowych, studiów krytycznych nad aktualnymi kwestiami polityki oświatowej, wielonurtowych studiów nad opieką, kształceniem i wychowaniem osób specjalnej troski, pedagogiki pracy, pedeutologii. Z oczywistych powodów nie będę próbował utworzyć listy tych autorów i dzieł.

Co jednak różni te pokolenia powojenne od pokoleń międzywojennych, to zaniechanie prób tworzenia kompletnych systemów pedagogicznych, na

rzecz badań i studiów nad węższymi polami problemowymi oraz problemów mieszczących się w subdyscyplinach nauk pedagogicznych.

Podsumowując ten fragment rozważań, mogę powiedzieć, że w kształceniu pedagogów nieodzowne jest gruntowne przestudiowanie zarysowanego tu kanonu dyscypliny, a w badaniach pedagogicznych ciągle poszukiwanie nowych pól problemowych.

Czy istnieje możliwość powrotu do wielkich całościowych problemów pedagogicznych?

Pedagogika wobec wyzwań kulturowych, społecznych i politycznych

We wspomnianej na wstępie książce Roman Schulz jako przykład wielkich pytań polskiej pedagogiki wymienia problemy, czy hasła ogólnopolskich zjazdów pedagogicznych, odbywanych co trzy lata od początku lat 90. XX wieku, organizowanych przez Polskie Towarzystwo Pedagogiczne oraz kolejne wyższe uczelnie (od IX Zjazdu także przez Komitet Nauk Pedagogicznych PAN). Będąc autorem lub współautorem tych haseł wywoławczych zjazdów, próbowaliśmy postawić przed polską pedagogiką i praktyką edukacyjną podjęcie wielkich wyzwań globalnych, niebywale dynamicznych i trudnych, dotyczących nieuniknienie także Polski.

Przypomnę te problemy, hasła dziewięciu odbytych ogólnopolskich zjazdów pedagogicznych.

I - „Ewolucja tożsamości pedagogiki” (Rembertów, 10-12.02.1993; organizatorzy PTP, Wydział Pedagogiczny UW i Akademia Obrony Narodowej).

II - „Demokracja a oświata, kształcenie i wychowanie” (Toruń, 31.08-02.09.1995; organizatorzy PTP i Instytut Pedagogiki UMK).

III - „Pedagogika i edukacja wobec nadziei i zagrożeń współczesności” (Poznań, 21-23.09.1998; organizatorzy PTP i Wydział Studiów Edukacyjnych UAM).

IV - „Pedagogika i edukacja wobec nowych wspólnot i różnic w jednoczącej się Europie” (Olsztyn, 23-25.09.2001; organizatorzy PTP i Instytut Nauk o Wychowaniu oraz Wydział Nauk Społecznych i Sztuki UWM).

V - „Przetrwanie i rozwój - niezbywalne powinności wychowania” (Wrocław, 23-25.09.2004; organizatorzy PTP i Dolnośląska Szkoła Wyższa).

VI - „Edukacja - moralność - sfera publiczna” (Lublin, 17-19.09.2007; organizatorzy PTP oraz Instytut Pedagogiki KUL i Instytut Pedagogiki UMCS).

VII - „Po życie sięgać nowe... Teorie i praktyka edukacyjna” (Toruń, 20-21.09.2010; organizatorzy PTP i Wydział Nauk Pedagogicznych UMK).

VIII – „Różnice – edukacja – inkluzja” (Gdańsk, 19-21.09.2013; organizatorzy PTP i Instytut Pedagogiki UG).

IX – „Ku życiu wartościowemu. Idee – koncepcje – praktyki” (Białystok, 21-23.09.2016; organizatorzy PTP, KNP PAN i Wydział Pedagogiki i Psychologii UwB).

Rozwinięciu głównego hasła każdego ogólnopolskiego zjazdu pedagogicznego i zaproponowaniu struktury jego głównych części (sesji i sekcji) Polskie Towarzystwo Pedagogiczne na około 1,5 roku przed zjazdem służyło rozesłanie listu do jego potencjalnych uczestników z zarysem uszczegółowionej jego problematyki. Podam jeden tylko tego przykład, którego byłem autorem.

Problematyka VI Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego „Edukacja – moralność – sfera publiczna” (Lublin, wrzesień 2007)

Sfera publiczna to przestrzeń wymiany myśli, to prawo każdego do wyrażania własnych poglądów i wysłuchania, to nieodłączny składnik demokracji. Jest ona ograniczana zawsze wówczas, gdy dominujące siły polityczne stronniczo oraz interesownie narzucają innym swoje racje z użyciem podporządkowanych sobie mediów. Kiedy zasady kapitalizmu podporządkowują sobie zasady demokracji z nim sprzęgniętej oraz kiedy większość uczestników życia publicznego nie jest zdolna do refleksyjnej, krytycznej ani aktywnej postawy kreowania własnej przestrzeni i historii życia, wówczas demokracja staje się chora i odwraca przeciwko wspólnemu dobru.

Tak dzieje się z Polską, jak zresztą ze znacznymi obszarami świata Zachodu. Wydaje się zasadna taka oto diagnoza, że „kapitalizm zwyciężył we wszystkich obszarach naszego życia, zdolności do krytycznego myślenia są minimalne, zanika sfera publiczna zdominowana przez globalne media sterowane przez ponadnarodowe korporacje i przez ich perswazyjną kulturę reklamy”. Studia wyższe stały się bazarami z tanimi dyplomami bez pokrycia w kompetencjach niezbędnych do radzenia sobie z własną egzystencją. Wykształcenie nie przygotowuje do odpowiedzialnego uczestnictwa obywatelskiego, aktywności gospodarczej i aktywnego korzystania z kultury. A my w tym uczestniczymy i jako ofiary, i jako współsprawcy. Na *quasi*-rynku edukacyjnym dominują „kpiarze i okpieni”, młodzieży – „oszukanemu pokoleniu” – zabrano możliwość normalnego wejścia w dorosłość, zamiast bogatego i aktywnego życia sprzedaje się teleużywkę.

Jeżeli współczesna sfera publiczna – z udziałem edukacji wyższych szczebli – demoralizuje ludzi, blokuje rozwój jednostek, a społeczeństwo i kulturę masową czyni systemami antywychowawczymi, to nie możemy nie podjąć pytania, czy i jak edukacja może pomóc uczynić sferę publiczną bardziej

etyczną, a jej uczestników ludźmi bardziej kooperatywnymi, tolerancyjnymi, samorefleksyjnymi i racjonalnymi?

Dlatego promujemy na lubelskim Zjeździe dyskusję naszego środowiska akademickiego nad postawionym w hasle zjazdowym problemie wzajemnych związków pomiędzy edukacją, sferą publiczną i moralnością. Problematykę tę pragniemy rozwinąć bardziej szczegółowo wokół siedmiu pytań:

1. Jaka wspólnota?
2. Jaka sprawiedliwość?
3. Jaka kultura?
4. Jakie relacje?
5. Jaki paradygmat pedagogiczny?
6. Jaka polityka edukacyjna?
7. Jaka zmiana? Jaka przyszłość Europy i szkoły w niej?

1. Pytania o wspólnotę. Ja czy my? Czy wychowanie powinno pomagać w konstruowaniu silnych jednostek o wyrazistej tożsamości i indywidualności, z kompetencjami do konkurencji i rywalizacji w walce o pozycję społeczną i dobrobyt, czy też powinno akcentować i umacniać umiejętności współlbycia, współpracy, porozumiewania się, dialogu przy poszanowaniu różnic i odrębności? Czy zachęcanie do konkurencji, tak wszechobecne w szkole, nie jest niszczące dla dobrych więzi społecznych, stanowiących fundament zdrowego społeczeństwa i podłoża pokoju na świecie? Czy idea wychowania do dialogu bez jakiegokolwiek dominacji jest naiwnym marzeniem humanistów oderwanych od realiów współczesności?

Jeżeli wychowywać do wspólnoty, to do jakiej: lokalnej, polskiej, europejskiej, czy globalnej? Do wspólnoty zastanej, wybranej, czy skonstruowanej? U podłoża tych pytań leżą odpowiedzi na pytania o jakość polskiej sfery publicznej, a one zależą od rozstrzygnięcia sporów o kryteria oceny owej jakości.

Inną wersją pedagogicznego pytania „ja czy my” jest wychowawczy wybór pomiędzy autonomią a uspołecznieniem. Autonomia to wolność (jako od czego, ku czemu?), to odpowiedzialność (za co, za kogo, wobec kogo?), to niezależność (kiedy, gdzie, od czego i kogo?), to pełnomocność (w jakich zakresach, do jakiego stopnia, jak mierzona?). Uspołecznienie to respektowanie wspólnie ustanowionych wartości i norm współżycia z innymi, to gotowość do współdziałania, do poszanowania odmienności poglądów i orientacji? Kto, na podstawie czego i w jaki sposób, decyduje o tym co normalne, godne, pożądane społecznie, akceptowalne i tym co niedopuszczalne, zakazane i godne potępienia?

Do jakiego typu obywatelskości wychowywać dzieci i młodzież? Czy możliwe jest wychowawcze zrealizowanie postulatów „potrójnego obywatelstwa”: lokalnego, narodowego i globalnego? Wydaje się oczywiste, że współcześnie ten postulat powinien być drogowskazem wychowania. Tymczasem, jak się wydaje, mamy powszechne wycofanie się młodzieży z aktywności obywatelskiej, rezygnację z aktywnego kontynuowania własnej zbiorowej historii, a w sferze publicznej przeżywamy „erę zagubionego rozumu”.

2. Pytania o sprawiedliwość. Nieuchronne i chyba niewyzbywalne sprzęgnięcie demokracji i kapitalizmu rodzi fundamentalne sprzeczności pomiędzy zasadą równości a zasadą wolności. Dla edukacji wyłaniają się sprzeczne drogi: kształcić według zasad konkurencji rynkowej, kształtować światło odpowiedzialne elity, troszczyć się o równą dostępność do kultury, czy zapewniać każdemu równe szanse na dobre wykształcenie?

Każda z tych dróg implikuje inny poziom odpowiedzialności państwa, samorządów, rodzin i samych jednostek za ich edukację. Nie mamy poważnej debaty nad tymi podstawowymi dla polityki oświatowej pytaniami. Przez kilkanaście lat od przełomu ustrojowego w Polsce nie był możliwy dialog na ten temat pomiędzy politykami, administracją oświatową a ekspertami i badaczami. Trwa i narasta „wyścig szczurów” wśród „porzuconej generacji”, ale i potrzeba budowania społeczeństwa deliberatywnego, złożonego z ludzi mądrych i odpowiedzialnych za nasz wspólny los.

3. Pytania o kulturę. Czy kształcenie ma służyć maksymalizowaniu rozwoju każdej jednostki, czy odtwarzaniu i rozwijaniu kultury? To zupełnie fundamentalne pytania o cele, formy, charakter, ramy i treści kształcenia szkolnego, kierujące ku odpowiedziom wspartym na ustaleniach psychologii, albo na koncentracji na historyzmie doboru treści edukacji.

Czy kształcić w dostępie do kultury tylko niektórych, czy wszystkich uczestników procesów edukacyjnych? Wprowadzać do kultury lokalnej, narodowej, czy uniwersalnej? Co uznać za kryterium uniwersalności? Jak rozstrzygać w wychowaniu roszczenie wielu kultur i religii do uniwersalności i przewagi nad innymi? Jak kształtować tolerancję w erze nowych wojen religijnych i etnicznych? Co wynika dla wychowania z pluralizmu współczesnej kultury, z „końca geografii”? – otwarcia na świat na spotkania, wędrówki, globalny rynek towarów i informacji?

Czy współczesny człowiek kulturalny to konsument czy twórca kultury? Czy udział w każdej kulturze czyni człowieka kulturalnym? Czy celem wychowania powinien być *homo ludens* czy *homo construens*?

Obecnie zdają się dominować hedonizm, arlekinada, konsumeryzm i „disneylandyzacja” kultury – globalne urynkowienie ujednoczonych i zdzienniających jej produktów. Potrzebny jest zwrot ku wychowaniu „człowieka tragicznego”, zdolnego do wyborów egzystencjalnych i śmiałej realizacji własnego sensownego życia w tym pełnym sprzeczności i zagrożeń świecie.

4. Pytanie o relacje publiczne. Czy obecna sfera publiczna to agora, arena, czy afera? Czy jest to przestrzeń wymiany poglądów, w której przestrzega się reguł dialogu bez dominacji i manipulacji? Tylko taka przestrzeń publiczna może być podstawą i nieodzownym składnikiem „społeczeństwa wychowującego”. Czy jest to raczej miejsce wymiany ciosów „przeciwników”, którzy zapominają o dobru wspólnym, a zaciekle walczą o swoje partykularne i partyjniackie interesy? Wtedy obrzydza się państwo, obniża zaufanie do niego, rodzi tendencje eskapistyczne, wygasza potencjał aktywności obywatelskiej. Czym jest cyniczny pokaz bezkarności tych, którzy używają stanowisk państwowych dla okradania społeczeństwa na niebywałą skalę, do okazywania pogardy, kłamstwa i niekompetencji dla utrzymania się przy władzy. To budzi nie tylko odrazę, ale i nienawiść wobec krzywdzicieli, kłamców i głupców na czele państwa.

Rośnie potencjał buntu i ucieczki. Tymczasem potrzebna jest większa przejrzystość i widoczność działań publicznych, które dziś są skrywane i dyskretne. Co oznacza dla nas prawo do odmienności, jak są respektowane prawa mniejszości: którzy to „nasi”, a którzy są „obcy”? Jak się przeciwstawiać nierównościom? Dominować, tolerować, czy mediować? Separować czy integrować? Czy społeczeństwo „sieciovne” buduje nowe więzi, czy je niszczy?

Dominować zdają się obecnie: resentymenty, nacjonalistyczny populizm, nietolerancja, zakulisowe gry interesów i cyniczne kłamstwa, niszczone więzi społeczne oraz „znikające społeczeństwo” sieci informacyjnych i masowej ucieczki młodzieży z własnego kraju. Potrzebujemy „wychowania zbliznionego” do rzeczywistej solidarności i dialogu.

5. Pytania o pedagogikę. Czy pedagogia może angażować się w kształtowanie kierunku sfery publicznej; jaki model, paradygmat wychowania przyjąć?

Czy opowiedzieć się za transmisją przeszłości, spontanicznym wzrostem bez interwencji, wspomaganiem rozwoju, czy za transgresją? Za kalkulacjonizmem – modelem człowieka wyliczającego korzyści swoich działań, czy za kulturalizmem – modelem człowieka zanurzonego w kulturze

symbolicznej i twórczo ją pomnażającego, budującego mądrzejsze i lepsze relacje społeczne?

Czy pedagogika chce nadal podtrzymywać pozycję przystosowawczą oraz instrumentalną wobec politycznego i gospodarczego otoczenia, czy wybierze rolę rzecznika zmiany? Czy bardziej chce opisywać rzeczywistość, czy raczej ją dogłębnie zrozumieć, aby skutecznie zmieniać?

Obecnie zdaje się dominować ignorancja wąskich specjalistów, pod fasadami upowszechniania wyższego wykształcenia panuje „mrok oświecenia”. Tymczasem potrzebna jest pedagogika jako nauka wpisująca się w instrumentarium rozwoju społeczeństwa i kultury oraz „transformatywni intelektualiści” akademicy, zaangażowani na rzecz zasadniczych zmian, a nie trzeciorzędnych kwestii nauczania i wychowania.

6. Pytania o oświatę w szkole. W obszarze refleksji nad polityką oświatową ciśnie się wiele pytań ważnych i pilnych. Czy wykształcenie jest dobrem wspólnym (w jakim zakresie, poziomie, jakości), czy jest tylko sprawą prywatną? Czy oświata publiczna ma być centralistycznie unifikowana, czy powinna być zdecentralizowana? Do jakiego stopnia możliwa jest konwergencja obu tych podejść?

Czy w obrębie integracji europejskiej dopuszczalne jest – i do jakiego stopnia – przyjmowanie jednolitych rozwiązań niezgodnych z naszą tradycją i interesem narodowym? Czy i do jakiego stopnia edukacja może być urynkowiona? Czy urynkowanie kształcenia nie prowadzi do niekorzystnego wychowawczo i moralnie utowarowienia (komodyfikacji) jego uczestników, procesów i efektów? Czy dyplomy jako towary „rynkowe” nie zastępują kompetencji niezbędnych na rynku pracy?

Czy wykształcenie powinno być szerokie, ale za to dostępne i płytke, czy gruntowne, ale za to trudniejsze i selektywne? Czy selekcje szkolne winny prowadzić do większej spójności społecznej, czy też utrzymywać „naturalne” różnice wynoszone z rodziny? Czy ideą naczelną wychowania winny być współpraca, czy konkurencja?

Czy kształcić do pracy? Jak to koordynować? Czy tolerować obecne dryfowanie kształcenia ku bezrobociu? Kształtować umiejętności kluczowe czy elastyczne?

Jak przygotować do zaradności, pracy i polskości na obczyźnie wobec masowej emigracji młodzieży? Jak pomóc edukacyjnie dzieciom polskim podczas emigracji ich rodziców? Jak organizować kształcenie i wychowanie mniejszości etnicznych w Polsce i na pograniczach z sąsiadami?

Jak uwolnić szkołę od wulgarnego pragmatyzmu na rzecz budowania szkoły jako przedsięwzięcia twórczego i odpowiedzialnego moralnie? Jaki

ma być wzorzec dyrektora szkoły jako organizacji uczącej się? Jaki nauczyciel? Jak go kształcić i doskonalić?

Tymczasem, mamy bezładne dryfowania w kilku kierunkach naraz, gdy pilnie potrzebna jest krytyczna alfabetyzacja powszechna i zmiana szkoły jako instytucji odpowiedzialnej za rozwój.

7. Pytania o zmianę. Czy w wychowaniu mamy przywracać ludziom utracone raje przeszłości, przystosowywać ich do teraźniejszości, czy też do rozwojowej zmiany i do przyszłości? To pytanie o kierunek edukacji: powrót, trwanie, naśladowanie obcych, czy rekonstrukcja?

Wydaje się, że przeszliśmy od roku 1989 drogę: „od rewolucji do rewelacji” (Tara Brabazon), od rzeczywistości buntu społecznego z lat 1980-1981, zakończonego wynegocjowanym w 1989 roku nowym ładem społecznym, otwierającym Polskę ku pełni niepodległości i ku politycznym i gospodarczym rozwiązaniom Zachodu, do rzeczywistości kreowanej medialnie, do ochłokracji zabawiającej tłuszcze swoimi gramami, walkami, aferami.

Jaki jest potencjał zmiany w „nowych ruchach społecznych”: alterglobalizmu, feminizmu, ekologizmu i podobnych? Czy wyłania się alternatywa dla globalizmu, paternalizmu i niszczenia środowiska?

Czy dysponujemy jakąś realną i akceptowalną narodową strategią rozwoju? Dominować zdają się pozorowanie takiej strategii, imitowanie zmian i gry pozorów zamiast programów działań na rzecz zmian naprawdę rozwojowych, podczas gdy potrzebne są kompetencje i praca dla wszystkich i dla każdego, kto może i chce zaangażować się w budowanie naszej zbiorowej, wspólnej rekonstrukcji.

Pytania o przyszłość. Na początku naszego stulecia brukselscy eksperci opracowali pięć scenariuszy rozwoju Europy. Opisał je Bohdan Jałowiecki. Każde z nich implikuje inny kierunek zmian edukacyjnych.

Pierwszy scenariusz - „tryumf rynku”. Dla edukacji oznacza to dalsze jej urynkwowanie, prywatyzację, tolerowanie nierówności, powstawanie szkół elitarnych i szkół dla biedoty, kształcenia do rywalizacji o zyski, zbliżanie oświaty do pracy, ale i masowe kształcenie do bezradności i bezrobocia.

Drugi scenariusz - rozkwit „stu kwiatów” różnorodności i wolności. Tu potrzebna jest szkoła jako centrum wielu kultur, spotkań międzyreligijnych i wieloetnicznych, edukacja w dialogu bez dominacji i przemocy symbolicznej.

Trzeci scenariusz - „twórcze społeczeństwo”, czyli społeczeństwo samoregulujące się, spójne, zaradne, obywatelskie, bez mocnej obecności państwa w większości dziedzin życia. Tu potrzebna jest edukacja jako organizacja bez biurokracji, otwarta, ucząca się, służąca rozwojowi.

Czwarty scenariusz – Europa „w turbulentnym otoczeniu”, targana wojnami lokalnymi, przerażona skalą i bezwzględnością międzynarodowego terroryzmu. Tu szkoła wróci do praktyk etatystycznych, wychowania nacjonalistycznego i militarystycznego, do sztuki przetrwania.

Piąty scenariusz – silne państwo oświecone, którego elity skutecznie prowadzą naród do spełnienia uzgodnionych demokratycznie programów rozwojowych. Szkoła powróci do starych praktyk adaptacyjnych i etatystycznych, a opozycyjne ruchy będą znowu domagać się edukacji alternatywnej i krytycznej.

Praktyka polska zrodziła piąty (czy szósty?) scenariusz: narodowe państwo wyznaniowe, które potrzebuje szkoły tradycyjnej, akcentującej dumę historyczną i dyscyplinę oraz wychowanie narodowo-katolickie, zamazujące granice pomiędzy państwem a Kościołem.

Wielość możliwych scenariuszy wywołuje w społeczeństwie i państwie o silnych tendencjach naśladowczych skłonność do maszerowania w kilku kierunkach naraz. Potrzebny jest cierpliwy i mądry dialog o kierunku naszej zbiorowej rekonstrukcji. Z udziałem humanistów i pedagogów.

*

Powyżej przypomniana propozycja była podłożem wyodrębnienia sesji i sekcji Zjazdu w Lublinie, co dokumentują zarówno tom pozjazdowy *Edukacja – moralność – sfera publiczna. Materiały z VI Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego* pod redakcją Joanny Rutkowiak, Dariusza Kubinowskiego i Mariana Nowaka (2007), jak i kilka tomów zawierających referaty wygłoszone w poszczególnych sekcjach problemowych. Właśnie Joanna Rutkowiak jako przewodnicząca komitetu programowego odegrała wiodącą rolę w przygotowaniu programu tego Zjazdu. Na koordynatorów sekcji, których tytuły zgodne były z zaproponowanymi w moim liście intencyjnym siedmioma obszarami problemowymi, zostali zaproponowani przez komitet programowy następujący uczeni: (1) Andrzej Szahaj, Jan P. Hudzik, Leszek Koczanowicz, ks. Marian Nowak; (2) Andrea Folkierska, Maria Reut; (3) Lech Witkowski, Monika Jaworska-Witkowska, Anna Murawska, Wiktor Sawczuk, Marta Urlińska; (4) Astrid Męczkowska, Piotr Mikiewicz, Lucyna Kopciwicz, Edyta Zierkiewicz, Amadeusz Krause, Kazmierz Kossak-Główczewski, Sławomir Krzychała; (5) Tadeusz Lewowicki, Bogusław Śliwerski, Stanisław Palka, Andrzej Radziejewicz-Winnicki, Sławomir Sztobryn, Bogusław Milerski; (6) Stefan M. Kwiatkowski, Janusz Gęsicki, Andrzej Bogaj, Rafał Piwowarski; (7) Zbyszko Melosik, Tomasz Szkudlarek, Dorota Klus-Stańska, Teresa Bauman, Tomasz Gmerek, Sławomir Banaszak.

Na Zjeździe lubelskim przyjęto stanowisko w sprawie wysoce niepokojących zmian w polskim systemie edukacyjnym. Stanowisko to przygotował

zespół gdański pod kierunkiem Joanny Rutkowiak, a zredagowali je Astrid Męczkowska-Christiansen i Piotr Zamojski. „Stanowisko uczestników VI Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego w sprawie stanu i perspektyw rozwoju edukacji w Polsce” zawierało rozwinięte tezy ujęte w siedmiu częściach zatytułowanych: 1. *Oświata staje się miejscem erozji reguł demokratycznych i podlega zawłaszczaniu przez doraźnie interesy polityczne.* 2. *Treści i formy kształcenia szkolnego mogą stanowić zagrożenia dla nabywania kompetencji intelektualnych i obywatelskich.* 3. *Reforma edukacji przynosi konsekwencje przeciwstawne pierwotnym założeniom.* 4. *Szkoła stanowi narzędzie odtwarzania nierówności społecznych.* 5. *Mechanizmy selekcji edukacyjnej w polskim systemie oświaty wytwarzają mit powszechności wykształcenia Polaków.* 6. *W wyniku biurokratyzacji zarządzania oświatą następuje zatamianie się etycznej odpowiedzialności wychowawczej.* 7. *Następuje zanik publicznej debaty nad edukacją.*

Stanowisko to przyjęto w głosowaniu jawnym poprzez podpisanie w wyłożonej liście wszystkich zarejestrowanych uczestników Zjazdu. Podpisało je 68% uczestników, czyli znacząca większość, a przy tym trudno było oszacować, ilu uczestników nie przybyło na Zjazd oraz ilu pominęło stoisko z wyłożonym tekstem i listą do głosowania, a ilu miało inne zdanie. Jeżeli tych ostatnich pedagogów nie dzielających ocen zawartych w tym dokumencie było nawet około 20%, to oznacza jednak, że pewna znacząca część pedagogów akademickich popierała ówczesny kierunek zmian w naszej oświacie.

*

Właśnie dzielenie przez pedagogów blokad rozwojowych zalegających naszą polską zbiorową podświadomość, czyli nasz zbiorowy „system kulturowy” jest kolejnym źródłem wielkich pytań naszej pedagogiki. Opis owego trwałego „systemu kulturowego” zawarty jest w publikacji *Raport Polska 2050* opracowanej przez Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN i wydanej w 2011 roku. Zespół uczonych z Komitetu Prognoz napisał: „Najbardziej efektywnym i, co ważniejsze, długofalowym mechanizmem (instytucją) [zniesienia barier owego systemu kulturowego – uzup. ZK] jest nowoczesny system edukacyjny” (s. 116). O implikacjach pedagogicznych i dylematach edukacyjnych wynikających z tego raportu pisałem szerzej już wcześniej („Nauka” 2013, nr 1).

Inspiracje nauk podstawowych

Ważnym źródłem podejmowania przez pedagogów ważkich problemów są teorie powstałe poza naukami pedagogicznymi, zwłaszcza w dyscyplinach dla naszej dyscypliny podstawowych. Dobrymi przykładami takich inspiracji są, na przykład: studia Lecha Witkowskiego nad teoriami rozwoju społeczne-

go Jurgena Habermasa, rozwoju moralnego Lawrence'a Kohlberga, kultury pogranicza Michaiła Bachtina, psychologią cyklu życia Erika H. Eriksona, pedagogiką krytyczną Henry A. Girouxa i wielu innych twórców odczytywanych na użytek pedagogiki; prace Krystyny Szafranec nad teorią anomii i jej empirycznymi zastosowaniami; prace nad dominującymi i konkurencyjnymi wobec siebie racjonalnościami Roberta Kwaśnicy; studia Zbyszko Melosika nad amerykańskimi sporami w socjologii edukacji i nad rolą kultury popularnej w socjalizacji młodzieży; badania Agnieszki Gromkowskiej-Melosik nad kwestiami kobiecości oraz nad patologiami edukacyjnymi; studia Tomasza Szkudlarka nad relacjami władzy, wolności i edukacji; prace Lucyny Kopicwicz nad różnymi aspektami dyskryminacji dziewcząt w szkole; krytyczne studia Eugenii Potulickiej nad neoliberalnymi reformami szkolnymi w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych; studia nad alternatywami w edukacji Bogusława Śliwerskiego; zachodnie inspiracje w pedagogice emancypacyjnej Marii Czerepaniak-Walczak; w andragogice Mieczysława Malewskiego i Ewy Kurantowicz; czy w antropologii pedagogicznej Hany Cervinkowej (pisałem o tym szerzej wcześniej – *Pedagogika po przejściach*, 2011).

Najmłodsze pokolenie pedagogów akademickich śmiało sięga do pedagogicznych odczytań takich filozofów, jak Michel Foucault, Giles Deleuze i innych. Dobrą „wizytówką” nowej fali filozofujących pedagogów są książki zbiorowe *Dyskursy władzy* (red. D. Gruntkowska i in.) i *Subsumcje edukacji* (red. M. Chutorañski i in.) wydane przez Wydawnictwo Naukowe Katedra.

Ten nurt pedagogiki korzystającej twórczo z inspiracji myśli zachodniej wspierają nasi „sąsiedzi” z innych dyscyplin. Trudne do przecenienia w pedagogice są, na przykład, prace Anny I. Brzezińskiej nad społeczną psychologią rozwoju, Andrzeja M. Kaniowskiego nad uniwersalną etyką czynów szlachetnych, czy Piotra Mikiewicza nad kapitałem społecznym.

Osobnym nurtem podejmowania nowatorskich badań i działań pedagogicznych są udane próby integrowania pedagogiki oraz działań edukacyjnych z innymi dyscyplinami, jak na przykład prace Wiesławy Limont i Katarzyny Krasoń łączące pedagogikę, sztuki piękne i psychologię, czy liczne już prace pedagogów specjalnych, korzystających z osiągnięć nauk medycznych.

Wreszcie, nowym szerokim polem badań są studia nad edukacyjnymi implikacjami globalizacji (tu np. prace Agnieszki Cybal-Michalskiej) oraz nad powiązaniem Internetu jako drugiego świata życia dzieci i młodzieży z ich uczeniem się, komunikacją i nowym językiem, jak też próby takiej rekonstrukcji szkoły, aby łączyła klasyczne nauczanie wzbogacone o nowe technologie i korzystanie z bogactwa źródeł dostępnych w Internecie (np. prace Bronisława Siemienieckiego, Doroty Siemienieckiej, Janusza Motbitzera, Piotra Grochowskiego, Witolda Kołodziejczyka).

A zatem, pedagogika polska ma swoje wielkie pytania...

BIBLIOGRAFIA

- Brzezińska A.I., *Spółeczna psychologia rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000.
- Bandura L., *Szkoła uspołeczniona*, „Nauka” Spółdzielnia Księgarska, Bydgoszcz 1947.
- Bandura L., *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży* (fragmenty rozprawy doktorskiej z 1950 roku), oprac. i wstęp Z. Kwieciński, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2004.
- Brabazon T., *From revolution to revelation. Generation X, popular memory and cultural studies*, Ashgate, Burlington 2005.
- Cybal-Michalska A., *Tożsamość młodzieży w perspektywie globalizującego się świata*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006.
- Czerepaniak-Walczak M., *Między dostosowaniem a zmianą. Elementy emancypacyjnej teorii edukacji*, Wydawnictwo Naukowe USZ, Szczecin 1995.
- Edukacja – moralność – sfera publiczna. Materiały z VI Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego PTP*, red. J. Rutkowiak, D. Kubinowski, M. Nowak, Oficyna Wydawnicza „Verba”, Lublin 2007.
- Dyskursy władzy*, red. G. Grutkowska, J. Mróz, J. Świrko-Filipczuk, O. Szwabowski, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2017.
- Giroux H.A., Witkowski L., *Edukacja i sfera publiczna. Idee i doświadczenie pedagogiki radykalnej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Grochowski P. (red.), *Netlor. Wiedza cyfrowych tubylców*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013.
- Gromkowska-Melosik A., *Ściagi, plagiaty, fakszytne dyplomy. Studium z socjopatologii edukacji*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- Gromkowska-Melosik A., *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Gromkowska-Melosik A., *Testy edukacyjne. Studium dynamiki selekcji i socjalizacji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 2017.
- Hessen S., *Podstawy pedagogiki*, przekł. A. Zieleńczyk, Nasza Księgarnia, Warszawa 1931.
- Hessen S., *Pedagogika i szkolnictwo w Rosji sowieckiej. Rozwój szkolnictwa sowieckiego i zmiany polityki oświatowej od Rewolucji Październikowej do końca planu pięcioletniego (1917-1932)*, przekł. A. Zieleńczyk, Książnica-Atlas, Lwów 1932.
- Hessen S., *Szkoła i demokracja na przelomie*, przekł. A. Zieleńczyk, Książnica-Atlas, Warszawa-Wilno 1938.
- Hessen S., *O sprzecznościach i jedności wychowania. Zagadnienia pedagogiki personalistycznej*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1939.
- Hessen S., *Struktura i treść szkoły współczesnej. Zasady dydaktyki ogólnej*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1947.
- Jałowiecki B., *Brukselskie scenariusze dla Europy*, [w:] *Przyszłość Europy. Wyzwania globalne. Wybory strategiczne*, red. A. Kukliński, K. Pawłowski, Oficyna Wydawnicza „Rewasz” – Wyższa Szkoła Biznesu, Nowy Sącz 2006.
- Kaniowski A.M., *Supererogacja. Zapomniany wymiar etyki czynu chwalebego w etykach uniwersalnych*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999.
- Kotłowski K., *Podstawowe prawidłowości pedagogiki*, Ossolineum, Wrocław 1964.
- Kotłowski K., *Filozofia wartości a zadania pedagogiki*, Ossolineum, Wrocław 1968.
- Kurantowicz E., *U uczących się społecznościach. Wybrane praktyki edukacyjne uczących się dorosłych*, Wydawnictwo Naukowe DSWE, Wrocław 2007.
- Kwaśnica R., *Dwie racjonalności. Od filozofii sensu ku pedagogice ogólnej*, IKN, Wrocław 1987.

- Kwieciński Z., *Pedagogika po przejściach – pozytywne aspekty przemian*, [w:] *Nurty pedagogii. Naukowe, dyskretne, odlotowe*, red. M. Jaworska-Witkowska, Z. Kwieciński, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Malewski M., *Teorie andragogiczne. Metodologia teoretyczności dyscypliny naukowej*, Wydawnictwo UW, Wrocław 1998.
- Melosik Z., *Współczesne amerykańskie spory edukacyjne. Między socjologią edukacji a pedagogiką postmodernistyczną*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1994.
- Melosik Z., *Tożsamość, ciało i władza. Teksty kulturowe jako (kon)teksty pedagogiczne*, Wydawnictwo Edytor, Poznań – Toruń 1996.
- Melosik Z., *Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Mikiewicz P., *Kapitał społeczny a edukacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.
- Miller R., *Socjalizacja, wychowania i psychoterapia*, PWN, Warszawa 1989.
- Miller R., *Wychowanie przez świat fikcyjny dla świata rzeczywistego we wczesnym dzieciństwie*, [w:] *Więcej niż teatr. Sztuka zaangażowana i angażująca. Romany Miller inspiracje dla współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2017.
- Mirski J., *Zagadnienie karności w wychowaniu*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1931.
- Mirski J., *Współdziałanie młodzieży w pracy wychowawczej szkoły*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1933.
- Mysłakowski Z., *Rozwój naturalny i czynniki wychowania*, M. Arct i Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925.
- Mysłakowski Z., *Państwo a wychowanie*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1935.
- Mysłakowski Z., *Totalizm czy kultura*, Czytelnik, Kraków 1938.
- Nalaskowski A., *Szkoła Laboratorium. Od działań autorskich do pedagogii źródeł*, Impuls i Centrum Rozwoju Edukacji, Kraków – Warszawa 2017.
- Nawroczyński B., *Swoboda i przymus w wychowaniu*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1929.
- Nawroczyński B., *Zasady nauczania*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1930.
- Nawroczyński B., *Współczesne prądy pedagogiczne*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1947.
- Radlińska H., *Stosunek wychowawcy do środowiska społecznego. Szkice z pedagogiki społecznej*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1935.
- Radlińska H. (red.), *Spoleczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych*, Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne, Warszawa 1937.
- Radlińska H., *Spoleczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych*, Przegląd Socjologiczny, 1937, 5.
- Radlińska H., *Pedagogika społeczna*, „Pisma Pedagogiczne”, t. I, wstęp R. Wroczyński i A. Kamiński, Ossolineum, Wrocław 1961.
- Raport Polska 2015*, Zespół autorsko-redakcyjny: Michał Kleiber, Jerzy Kleer, Andrzej P. Wierzbicki, Bogdan Galwas, Leszek Kuźnicki, Zdzisław Sadowski, Zbigniew Strzelecki, Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN, Warszawa 2011.
- Rowid H., *Szkoła twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistnienia nowej szkoły*, Gebethner i Wolf, Kraków 1931.
- Rowid H., *Jednostka a społeczeństwo w wychowaniu współczesnym (na tle koncepcji osobowości w „Chowannie” Trentowskiego)*, Gebethner i Wolf, Kraków 1934.
- Rowid H., *Podstawy i zasady wychowania*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1946.
- Siemieniecka D. (red.), *Współczesne konteksty edukacyjne technologii informacyjnej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.
- Siemieniecki B. (red.), *Język – komunikacja – media – edukacja*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010.
- Schulz R., *Szkice z pedagogiki ogólnej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016.

- Sośnicki K., *Podstawy wychowania państwowego*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1933.
- Sośnicki K., *Pedagogika ogólna*, Księgarnia Naukowa T. Szczęsny, Toruń 1949.
- Sośnicki K., *Dydaktyka ogólna*, Ossolineum, Wrocław 1959.
- Sośnicki K., *Istota i cele wychowania*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1964.
- Sośnicki K., *Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*, PZWS, Warszawa 1967.
- Sośnicki K., *Teoria środków wychowania*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1973.
- Subsumpcje edukacji*, red. M. Chutorański, J. Mróz, O. Szwabowski, Wydawnictwa Naukowe Katedra, Gdańsk 2016.
- Suchodolski B., *Kultura współczesna a wychowanie młodzieży*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1935.
- Szafraniec K., *Anomia – przesilenie tożsamości. Jednostka i społeczeństwo wobec zmiany*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 1986.
- Suchodolski B., *Wychowanie dla przyszłości*, Książnica Polska, Warszawa 1947.
- Szkudlarek T., *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.
- Śliwerski B. (red.), *Edukacja alternatywna. Dylematy teorii i praktyki*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 1992.
- Śliwerski B., *Współczesna myśl pedagogiczna. Znaczenia, klasyfikacje, badania*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.
- Witkowski L., *Tożsamość i zmiana. Wstęp do epistemologicznej analizy kontekstów edukacyjnych*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 1988.
- Witkowski L., *Przełom dwoistości w pedagogice polskiej. Historia, teoria, krytyka*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2013.
- Witkowski L., *Niewidzialne środowisko. Pedagogika kompletna Heleny Radlińskiej jako krytyczna ekologia idei, umysłu i wychowania*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2014.
- Wołoszyn S., *Historia szkolnictwa*, PZWS, Warszawa 1961.
- Wołoszyn S., *Nauki o wychowaniu w XX wieku. Próba zarysu encyklopedycznego*, IBE, Warszawa 1993.
- Wołoszyn S., *Źródła do wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 1 – *Od wychowania pierwotnego do końca XVIII wieku*, Dom Wydawniczy Strzelec, Kielce 1999.
- Znanięcki F., *Socjologia wychowania*, t. 1 – *Wychowujące społeczeństwo*; t. 2 – *Urabianie osoby wychowanka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001 [pierwsze wydanie tomu 1. – 1928; pierwsze wydanie tomu 2. – 1930].